

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.938.343.34

В.О. АРТЕМ'ЄВ

Національний університет внутрішніх справ

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДІВ ПРОФЕСІЙНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ ДЛЯ РОБОТИ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ

Розглянуті види реакції організму людини як форми її поведінки на почуття страху.

Професійна діяльність працівників ОВС у ряді випадків пов'язана з ризиком для життя, що нерідко може викликати почуття страху. Страх є реальною частиною життя і, як біль, належить до категорії найбільш розповсюджених почуттів. Залежно від своєї біологічної або соціальної значності, страх від дійсної, або уявної загрози, може проявлятися в широкому діапазоні.

Актуальність вивчення проблеми ролі страху в організації професійної діяльності визначається тим, що залежно від сили його переживання суттєво змінюється психічна діяльність індивіда і, перш за все, оцінка реальної ситуації. Значне зростання кількості помилок, які допускаються у стані страху, суттєво збільшує фактор ризику у правильності рішень, які приймаються. Особливо важливо враховувати це в умовах роботи з підвищеним ризиком, коли помилка, яку допустили, тягне за собою можливість втратити життя, як того, хто приймав таке рішення, так і тих, на кого поширюється його виконання. Ця проблема є однаково гострою в усіх "життєнебезпечних" професіях, в яких особливо необхідна висока стійкість до дій професійно-небезпечних факторів середовища.

Відносно даної проблеми існує багато досліджень, які вивчають стресостійкість (стійкість до стресів) з метою підвищення професійної стійкості. Однак стан стресу завжди пов'язаний з екстремальними умовами впливу середовища, яке неодмінно викликає почуття страху, однак ця сторона питання залишається ще мало вивченою [1, 2].

Якщо існує проблема професійних стресових ситуацій, то слід говорити про проблему професійного почуття страху, рівень його розвитку і проявлення, стійкість і схильність. Ці питання викликають потребу розгляду можливих шляхів оцінювання страху в його якісному та кількісному проявленні, як однієї

з найбільш важливої характеристики, що визначає професійну придатність.

Оскільки страх і біль входять до структури організації адаптивних процесів життєдіяльності, то їх необхідно розглядати як важливі професійні якості. І в силу того, що цей емоційний стан суттєво впливає на психічну діяльність, виникає необхідність розробки методів з його кількісного та якісного оцінювання.

Таким чином, професійна діяльність працівників ОВС систематично пов'язана з ризиком для життя і належить до однієї з найбільш "життєнебезпечних" професій, що потребує значної уваги стосовно рішення задач профвідбору та профпідготовки. Відсутність такого роду робіт і визначило направленість досліджень, які провадяться в пошуках оцінюваних характеристик професійного почуття страху.

Вибір та обґрунтування методів дослідження.

В основу розробки та обґрунтування такої методики був покладений той факт, що будь-яке регулювання адаптивної поведінки людини потребує наявної можливості посилити, або загальмувати ту або іншу відповідну реакцію. Фактично, не залежно від конкретного змісту, регулювання слід розглядати як дихотомічну систему організації особливості поведінки. Тобто, розглядаючи страх, як реакцію на навколишні впливи (впливи середовища), слід мати на увазі зворотну його реакцію - впевненість або сміливість. Та чи інша реакції носять умовно рефлекторний характер і визначаються можливістю вирішення ситуації. Саме ступінь вирішеності (визначеності) виникаючих "треба" визначає впевненість у своїх силах, а невизначеність - сумнів у своїх силах [3, 4].

Різний стан організму, який впливає на функціональні (різноманітні) можливості, суттєво визначає межі навколишнього впливу. Для досягнення позитивного результату у людини може не вистачити

сили, що викличе невпевненість і необхідність відмовитися від попередніх успішних дій. Отже, визначити еталонні засоби впливу для оцінки стійкості й розвитку страху неможливо без урахування поточного стану індивіда. Переживання страху, як невпевненості й сміливості, як впевненості у досягненні необхідного результату, можуть викликати, через неспецифічні реакції, необхідну реакцію управління відповідної поведінки, яка буде укладатися в його посиленні, або послабленні.

Таким чином, процес може бути активно подавленим (загальмованим), або посиленним (збудженим). Всю велику кількість варіантів організації адаптивної поведінки, стосовно досягнення цілі, можна систематизувати між двома протилежними формами – “наступати” і “відступати”. Між ними знаходиться пасивна форма вичікування – як перехідна, коли немає можливості оцінювати ступінь переваги у відношеннях “можу-треба” [5].

Посилення, або послаблення активності поведінки для досягнення рівноважного стану з середовищем, в однаковому ступені можуть спостерігатися як у стані впевненості, яка надає сміливості, так і в стані невпевненості, яка викликає очікування невдачі, сумніви і навіть страх.

Сама форма активної поведінки може бути систематизована в дихотомічній структурі відношень від активного наступу до активного відступу. Фактично, активність має помірне проявлення і може бути представлена у вигляді визначеної шкали, на якій умовно можна визначити крайні стани активності, як (+1) і (-1). Пасивний стан, який відображає рівновагу в проявленні двох форм активності, може мати визначений ступінь напруженості від 0 до 1, або свого максимуму.

Отже, можна активно наступати і активно поступатися і, як розділ між цими формами активної поведінки, в точці переходу з однієї в другу, буде знаходитись пасивна форма “замирання” вичікування. Так як кожна з активних форм поведінки має свої центри регуляції, які не залежать одне від одного і можуть виступати з різним ступенем прояву своєї активності, то їх взаємовідносини можна виразити не тільки як дихотомічні, але і як ортогональні. Тоді ступінь напруженості, при їх одночасній участі, буде відображений довжиною вектору в цьому ортогональному просторі, а координатний кут його нахилу буде вказувати на співвідношення кожної з форм активності у ступені напруженості поточного процесу.

Загальна регуляція вибору поведінки між “наступати-поступатися” і подальшого їх посилення, збереження або послаблення забезпечується процесом збудження або гальмування відповідних вироблених механізмів поведінки.

Сам процес збудження або гальмування в координації поведінки має неоднозначний прояв і пов'язаний із змінами посилення або послаблення

поведінки, яка проявляється, її прискорення або уповільнення, ускладнення або спрощення. Така структура поведінки визначена її організацією в тривимірному просторі подій, який характеризується силою, часом і складністю.

Залежно від вроджених можливостей, поточного стану й рівня підготовленості в даному просторі визначається інша організація можливої поведінки. Кожен з компонентів, які входять до даного тривимірного простору життєдіяльності, носить незалежний характер і потребує адекватного урівноваження зі сторони організації індивідуальної поведінки. Залежно від відповідних можливостей індивіда визначається організація його адаптивної поведінки. Ступінь недосаженості середового впливу лімітує тривалість в її перебуванні. Для забезпечення пристосувальних процесів регуляції поведінки кризь механізми гальмування та збудження, останні мають змінюватися відповідно одне від одного в таких характеристиках, як сила, швидкість протікання та розповсюдження [6, 7].

Остання характеристика визначає складність поведінки і пов'язана з кількістю нервових центрів, які беруть участь в її організації, і можливою варіативністю вибору з числа певних форм. Наявність визначеного вибору призводить до необхідності оцінки, якій надається перевага. Остаточний вибір залежить від розрізнення переваги в домінуванні того чи іншого динамічного стереотипу поведінки.

Так званий поріг чуттєвості не залишається постійним і залежить від конкретних умов, об'єктивно середових відносин. Концентрація уваги підвищує розрізненість сприйняття, а іррадіація знижує її до повної неуважності.

Природно, що всі ці характеристики, які лежать в основі організації психічної діяльності, опираються на морфофункціональні механізми організації нервової системи, які і визначають індивідуальні особливості її протікання. Оцінка адекватності середового впливу і морфофункціональної схильності є основою у вирішенні задачі професійної придатності і ступеня готовності до здійснення діяльності заданої трудности. Така багатофакторна організація поведінки має різномовірні взаємокомпенсуючі форми, коли один відсутній фактор, який забезпечує організацію поведінки, компенсується надміром другого. У кожному стані кількість таких взаємокомпенсуючих варіантів представлена по різному.

Існуючі методики багатофакторного аналізу в математичній статистиці, методи кластерного аналізу, побудова багатопрофільного портрету особистості в психологічних дослідженнях сьогодні не дали достатньо ефективних методів паспортизації особистості. Головна причина такого результату пов'язана з тим, що складаючи набори різних ознак поведінки або факторів, які визначають його організацію і потребують аналізу, не враховувались такі умови вибору, як рівень складності тих просторів, з яких во-

ни вибиралися. Не менш важливою причиною, яка ускладнює рішення питання, є наявність різних одиниць виміру співставляємих факторів.

Таким чином, рішення поставленої задачі використання оцінки страху, як невід'ємного стану в організації адаптивної поведінки, повертає до необхідності використання теорії поля, яку висунув К. Левін. Для опису дії будь-якого поля необхідно вибрати простори його подання. Якщо ускладнення поведінки пов'язано з сполученням різних полів, то, дійсно, новий рівень організації повинен описуватися не на підставі вихідних базисних характеристик, а на узагальнених в кожному з них, в яких враховуються всі можливі форми адаптивної відповіді, як одного значення, які приводять до одного кінцевого результату.

Такий підхід дозволяє не збільшувати розмір простору при описуванні поведінки на більш складному рівні. Це, в свою чергу, дає можливість співставити дії закономірностей організації поведінки на різних рівнях складності його побудування.

В силу того, що сумірність оцінки впливу факторів середовища робиться відносно до поточного стану, і значимість одного й того ж фактора в різному стані має різноманітну силу впливу, необхідно робити оцінку не в абсолютних одиницях, а у вигляді відношень, що дозволяє виразити необхідну величину в частках одиниці, або відсотках. Не менш важливим положенням є вибір вихідних незалежних характеристик, і на підставі їх - побудови необхідних просторів подій або, по К. Левіну, полів.

Будь-які відносини з середовищем завжди пред'являють або створюють потреби, розв'язання яких може привести до задоволення, а при недостатньому їх розв'язанні - до незадоволення. Таким чином, незалежно від виду діяльності, пов'язаної з підтриманням рівноважного стану з середовищем, можна говорити про три вихідні базисні характеристики: потреби в необхідній поведінці, розв'язання цієї потреби й задоволенні отриманим результатом, що породжує наступний простір відображення подій.

У даному випадку розв'язання, як узагальнююча характеристика, об'єднує поточний стан, схильність до середової обумовленості й рівень готовності до впливу зовнішнього середовища, а, в свою чергу, потреба також є узагальнюючою характеристикою і містить в собі духовні, матеріальні та фізичні компоненти. Відповідним чином задоволеність забезпечується певними компонентами "що треба". Адекватні цим поняттям, які часто використовуються в оцінці потреби, є поняття "треба-не треба", в оцінці розв'язання "можу-не могу"; в оцінці задоволеності "хочу-не хочу". Ці три дихотомічні пари складають відповідні шкали виміру.

Будь-яка виникаюча потреба викликає відповідне бажання його задовольнити. Саме бажання є суб'єктивною оцінкою потреби, яка виникла і може реально переважати, рівнятися або недостатньо оці-

нювати дійсну необхідність, що фактично є природною помилкою в оцінці середового впливу. Прагнення задоволення призводить до періодичного коливання реакції "досягнення-уникнення" зі згасаючою амплітудою, що є основою ефекту незакінчених дій або ефекту "зейгарник". Частота таких коливань і коефіцієнт їх згасання відображають індивідуальні особливості організації адаптивної поведінки.

Таке відношення можна виразити як $1 \leq \frac{\text{треба}}{\text{хочу}} \leq 1$.

Якщо дорівнює одиниці, то досягається адекватне задоволення. У протилежному випадку відмічається суб'єктивна помилка, яку можна представити так:

$$1 - \frac{\text{треба}}{\text{хочу}} \text{ або } 0 \leq \frac{\text{хочу} - \text{треба}}{\text{хочу}} \leq 0.$$

Перебування в конкретних середових умовах призводить до утворення стереотипних форм поведінки, що і визначає розв'язання виникаючих ситуацій, і увялленні про суб'єктивні можливості індивіду. При проявленні будь-якої потреби виникає оцінка розв'язання ситуації, що висловлюється у проявленні впевненості або сумніву в досягненні необхідного результату.

Такі відношення можна виразити як $1 \leq \frac{\text{треба}}{\text{можу}} \leq 1$.

При незбіжності значень виникаючої потреби і можливості її задоволення спостерігаються або впевненість, або сумніви. Значення цих оцінок залежать від того, наскільки $1 - \frac{\text{треба}}{\text{можу}} \text{ або } 0 \leq \frac{\text{можу} - \text{треба}}{\text{можу}} \leq 0$.

Чим більше ці відхилення від одиниці, тим сильніше буде проявлятися прагнення до уникнення або почуття остороги і невпевненості, або, навпаки, прагнення досягнення, впевненості. У даному випадку, як в попередньому, відзначається можлива незбіжність характеристик і ця різниця визначає загальну спрямованість організації поведінки. Набутий досвід у правильності вибору адекватних форм поведінки може приводити до формування стійких стереотипів, що залежить від успіху або невдачі їх вибору.

Останній впливає на подальший зріст бажання продовжувати вибрану форму поведінки і зміни величини характеристики "хочу".

Отже, $1 \leq \frac{\text{хочу}}{\text{можу}} \leq 1$ або $0 \leq \frac{\text{хочу}}{\text{можу}} \leq 0$ або

$$0 \leq \frac{\text{можу} - \text{хочу}}{\text{можу}} \leq 0.$$

Величина "хочу", яка змінюється, визначає амплітуду відхилення в реакції "уникнення-досягнення". Таким чином, реакція "уникнення-досягнення" або ефект "зейгарник" несе в собі, залежно від середових умов, три складові характеристики: спрямованість загальної реакції, амплітуду можливого відхилення цієї спрямованості, швидкість можливої зміни в її проявленні при задоволенні потреби та наявності певних можливостей. Ці характеристики є індивідуальними показниками прояву ефекту "зейгарник". В

літературних джерелах, які описують використання ефекту, в дослідженнях, які проводяться, ці особливості не відображались, що значно знижувало його діагностичну значимість [7, 8].

Ефект "зейгарник" в повній мірі може бути використаний в оцінці стану страху, оскільки уникнення є відображенням невідповідності відношення потреби (треба) та її забезпечення (можу) і проявляється в невпевненості досягнення, або дихотомічного страху характеристики - впевненості або сміливості.

Таким чином, вимірювання ступеню прояву страху або сміливості пов'язано зі шкалою "впевнений-не впевнений". Чим більше проявляється невпевненість, тим більш чітко спостерігається обережність. Тому повний простір, в якому відображається міра страху і сміливості можна представити в системі: "можу-не можу", "треба-не треба" [9].

Аналогічним чином можна побудувати простір, в якому відображена міра успіху і невдачі, задоволення і незадоволення. У такому випадку одна з діагоналей цього трьохмірного простору буде мірою емоційного стану від максимально негативних емоцій в вершині, де досягає свого найбільшого значення нерозв'язання, потреба і незадоволеність, до вершини, де максимальне розв'язання, повна задоволеність і немає потреби.

Однак ці залежності не є визначаючими в описі страху, як важливого показника для будівництва адаптивної поведінки та використання його оцінки для відбору по професійній придатності або готовності

до виконання завдання певної складності. Зазначені емоційні стани безпосередньо супроводжують проявлення почуття страху та сміливості й належать до неспецифічної форми реакції в їх супроводженні.

ЛИТЕРАТУРА

1. Изард К.Е. Психология эмоций. -СПб.: Питер, 2000. -460 с.
2. Kagan J., Kearsly R.B., Zelazo R.R. Infancy: It's place in human development. -Cambridge, MA, Harvard University Press, 1978. -PP.79-84.
3. Мегун Г. Бодрствующий мозг. -М.: Мир, 1995. -211 с.
4. Швырков В.Б. Введение в объективную психологию. Нейрональные основы психологии. -М.: Ин-т психологии РАН, 1995. -165 с.
5. Семиченко В.А. Психология эмоций. -Киев: Магистр-С, 1999. -127 с.
6. Мясичев В.Н. Эмоциональный стресс. -М.: Медицина, 1970. -328 с.
7. Коган Б.М. Стресс и адаптация. -М.: Знание, 1980. -63 с.
8. Черепанов Е.М. Психологический стресс. -М.: Ас-А, 1997. -96 с.
9. Абульхамова-Славская Ю.И. Принцип системности в психологических исследованиях. -М.: Наука, 1990. -18 с.

Надійшла до редколегії 25.09.2002

АРТЕМЬЕВ В.А. ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОТБОРА ДЛЯ РАБОТЫ В УСЛОВИЯХ ПОВЫШЕННОГО РИСКА

Рассмотрены виды реакции организма человека как формы его поведения на чувство страха.

***

ARTEM'EV V.A. PATHS OF ADVANCING OF METHODS OF PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL SELECTION FOR ACTIVITY IN CONDITIONS OF HEIGHTENED RISK

The kinds of reacting of an organism of the man as the forms of his behavior on feeling of fear are reviewed.

УДК 159.942.5-057.36

Л.М. БАЛАБАНОВА, докт. психол. наук, доц.,

Г.В. ПОПОВА, канд. психол. наук, доц.

Национальный университет внутренних дел

НЕБЛАГОПРИЯТНЫЕ ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ РАБОТНИКОВ ОВД И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Рассмотрены стрессовые профессиональные ситуации работников ОВД, снижающие эффективность их деятельности, и предложены пути их психологической коррекции.

Длительное время в органах внутренних дел не ставилась специальная задача коррекции неблагоприятных эмоциональных состояний сотрудников. Сами состояния не признавались фактором, существ-

венно влияющим на результаты работы, а если и признавались, то инициатива по приведению их в оптимальные рамки адресовалась самому работнику. Известно, что в повседневной деятельности ра-